

UNIVERSITY OF HELSINKI

<https://helda.helsinki.fi>

Helda

Nälkä, ruoka ja köyhän oikeudet : Keskiaikaisia ja varhaismoderneja käsityksiä

Mäkinen, Virpi

2023

Mäkinen, V 2023, Nälkä, ruoka ja köyhän oikeudet : Keskiaikaisia ja varhaismoderneja käsityksiä. julkaisussa V Mäkinen, H Pesonen & R Uro (toim), Pyhä, paha ruoka : Uskonnon ja etiikan näkökulmia. Gaudeamus, Helsinki, Sivut 231-240.

<http://hdl.handle.net/10138/571617>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

NÄLKÄ, RUOKA JA KÖYHÄN OIKEUDET

Keskiaikaisia ja varhaismoderneja käsityksiä

Virpi Mäkinen

Vuonna 2015 italialainen alioikeus tuomitsi kodittoman ukrainalaisen sadan euron sakkoihin ja kuuden kuukauden ehdolliseen vankeuteen, koska hän oli varastanut lähikaupasta kaksi juustoa ja paketin makkaroita, arvoltaan yhteensä 4,07 euroa. Valituksen jälkeen korkein oikeusaste vapautti tuomitun ja perusteli päätöstä vetoamalla hänen hätätilaansa: ruoan varastaminen oli ollut välttämätöntä ja kiireellistä henkiinjäämisen kannalta. Oikeus säilyä hengissä tulkittiin siis omaisuuden suojaa merkittävämmäksi. Lisäksi varkauden katsottiin kohdistuneen arvoltaan vähäiseen määrään ruokatarvikkeita suhteessa siihen välttämättömään tarpeeseen, johon ne tulivat.¹ Vapauttava tuomio osoittaa, että Italian perustuslaki sallii tiettyjen yksilöoikeuksien ja -vapauksien (esim. yksityisen omaisuuden suoja) rajoittamisen joidenkin perusoikeuksien (oikeus elämään) ja sosiaalisten oikeuksien (oikeus ruokaan ja riittävään ravintoon) suojaamiseksi.²

Italian korkeimman oikeuden päätös on kiinnostava, ei ainoastaan oikeudellisen tulkinnan vaan myös sen vuoksi, että tulkinta on jatkumoa vuosisatoja kestäneelle oikeushistorialliselle kehitykselle. Kysymys, saako nälkäinen varastaa, nousi esille jo 1200-luvun alussa, kun kirkko-oikeuteen erikoistuneet juristit pohtivat köyhyyden ja kerjäläisyyden ongelmaa. Myös teologit ja filosofit tarkastelivat kysymystä moraalifilosofisissa kirjoituksissaan. Erityisen keskeiseksi nousi niin kutsuttu äärimmäisen hädän (*necessitas extrema*) periaate, jonka tunnemme nykyään sanonnan ”hätä ei lue lakia” muodossa.³ Myös edellä esitellyssä Italian korkeimman oikeuden päätöksessä viitattiin samaan periaatteeseen.

Tässä luvussa tarkastelen, miten äärimmäisen hädän periaatteita sovellettiin keskiajan ja varhaisen uuden ajan alun oikeudellisessa ja teologisessa keskustelussa köyhistä ja heidän auttamisestaan. Osoitan, kuinka

näissä elämän perusedellytyksiä ja niiden turvaamista koskevissa keskusteluissa luotiin ehkä ensimmäistä kertaa länsimaisessa aatehistoriassa käsitteellinen ja teoreettinen perusta keskeiselle ihmisoikeudelle, oikeudelle elämään. Tämän lisäksi keskustelut taustoittavat sosiaalisten oikeuksien varhaisinta historiaa, erityisesti oikeutta ruokaan ja riittävään ravintoon.⁴

NÄLKÄÄNSÄ KERJÄÄMINEN KESKIAJALLA

Keskiajan teologisessa kirjallisuudessa köyhä (*pauper*) määriteltiin usein henkilöksi, joka ei kyennyt ylläpitämään elämäänsä joko omalla työllään tai perheen ja sukulaisten avustuksella. Myös jaottelu apua ansaitseviin eli kunnollisiin ja ansaitsemattomiin eli kelvottomiin köyhiin perustui jo varhain työkykyyn: yksilön taloudelliseen panokseen yhteiseen hyvään. Riippuvuus avusta nähtiin ei-toivottavana muiden kuin apua ansaitsevien osalta, joita kanonisessa eli kirkollisessa oikeudessa kutsuttiin käsitteellä *miserabiles personae* (”säälettävät”, ”kurjat”). Heihin kuuluivat orvot, lesket, vanhukset sekä fyysisesti ja psyykkisesti sairaat. ”Kurjat” olivat kirkollisen oikeuden erityisen suojelun kohde. Heillä oli privilegio eli etuoikeus kerjätä.⁵

On arvioitu, että 1200-luvulla noin kolmannes Euroopan väestöstä eli toimeentulorajan alapuolella tai juuri sen tuntumassa.⁶ Katovuodet ja erilaiset luonnonkatastrofit, muun muassa rankkasateet ja tulvat sekä niitä seuranneet kulkutaudit, aiheuttivat sekä paikallista että laajalaista nälänhätää Euroopassa. Tilanne paheni 1300-luvun alkupuolella, kun niin kutsuttu suuri nälänhätä (1315–1317) kuritti Pohjois-Eurooppaa, tarkemmin Alppien pohjoispuolista Eurooppaa Irlannista Venäjälle. Sen jälkeen erityisesti musta surma (1346–1353) ja sitä seuranneet toistuvat ruttopandemiat niittivät kuolemaa aina 1400–1500-luvuille asti. Etenkin kriisiaikoina nälkä ajoi laumoittain ihmisiä kerjuulle. Toisaalta kerjääminen oli monille välttämätön elinkeino aina uudelle ajalle asti.⁷

Keskiajalla köyhien auttaminen oli pitkälti kirkon ja sen piirissä toimineiden hengellisten sääntökuntien vastuulla. Myös monet killat huolehtivat oman ammattikuntansa jäsenistöstä. Auttaminen oli pääasiassa ihmisten armeliaisuuden varassa, jota kirkko pyrki motivoimaan vetoamalla kristityn velvollisuuksiin. Muun muassa kanonisen oikeuden kokoelma *Decretum* (n. 1140)⁸ sisälsi lukuisia lainauksia kirkkoisien teksteistä, jotka velvoittivat jakamaan apua tarvitseville, esimerkiksi ”ruoki köyhiä, ellet ruoki, olet syyppää heidän kuolemaansa”.⁹ Velvollisuuseettisen

opetuksen lisäksi myös henkilökohtaisia ansioita korostaneen pelastuskäsityksen toivottiin motivoivan auttamaan.

SAAKO NÄLKÄÄNSÄ VARASTAA?

Pelkästään ihmisten velvollisuuden ja armeliaisuuden varaan rakentunut auttamisjärjestelmä ei kyennyt, varsinkaan kriisiaikoina, vastamaan lisääntyvän köyhyyden ja kerjäläisyyden aiheuttamiin sosiaalisiin ja yhteiskunnallisiin ongelmiin. Kaivattiin uudenlaisia näkökulmia auttamiseen. 1200-luvun alun kirkko-oikeuden asiantuntijat kiinnostivat huomiota velvollisuuksien ja oikeuksien väliseen yhteyteen: jos varakkaan velvollisuus oli antaa ylijäämästään köyhälle, oliko köyhällä vastaavasti oikeus varakkaan ylijäämään? Tämän selventämiseksi juristit nostivat esille kysymyksen nälkäänsä varastamisen oikeutuksesta. Kysymys ilmeisesti nousi *Decretumiin* sisältyvästä kirkkoisä Basileios Suuren (n. 330–379) saarnan kohdasta, jossa hän näyttää suhtautuvan hyväksyvästi varastamiseen äärimmäisessä hätätilanteessa. Tällöin varsinainen rikollinen oli varakas, ei nälkäinen köyhä, koska oli vähäisempi rikos ottaa toisen ylenpalttisuudesta kuin kieltäytyä jakamasta ylijäämästään apua tarvitsevalle. Basileios perusteli tätä myös viittaamalla Apostolien teoissa mainittuun varhaiskristillisen seurakunnan omaisuuden yhteyteen, jonka mukaan kukaan ei pitänyt mitään omanaan vaan kaikki oli yhteistä” (Apt. 4:32–37).¹⁰

Osa kanonisteista eli kirkko-oikeuden juristeista tulkitsi kohdan pelkkänä retorisena huomautuksena, mutta joidenkin mukaan siihen tuli kiinnittää tarkempaa huomiota. Esimerkiksi Alanus (k. n. 1238) tulkitsi *Decretumin* kohtaa niin, että nälänhädässä ”[k]öyhä ei varasta vaan ottaa sen, mikä on hänen [luonnon]oikeutensa (*ius suum*)”.¹¹ Hostiensis (k. 1271) puolestaan kirjoitti: ”[s]e, joka näkee nälkää, näyttää käyttävän enemmän omaa oikeuttaan (*ius suum*) kuin suunnittelevan varkautta”.¹² Yhdysvaltalaisen historioitsijan Brian Tierneyn mukaan kyseiset 1200-luvun kanonistien tekstit ovat varhaisimpia yksilöllisten oikeuksien käsitteellisiä muotoiluja.¹³

Basileioksen tavoin myös kanonistit korostivat luonnonoikeudellista yhteisomistuksen periaatetta. Koska maallinen hyvä oli ensisijaisesti luotu ihmisten tarpeita ja käyttöä varten, ylimääräinen omaisuus tuli jo normaalioloissakin jakaa tarvitseville. Taustalla oli pitkä, Raamatusta ja kirkkoisien kirjoituksista lähtenyt perinne, jonka mukaan yhteisöllinen omistaminen oli alkuperäinen, paratiisillinen elämänmuoto. Yksityisomistus syntyi vasta lankeemuksen seurauksena ihmisten välisissä

sopimuksissa, joilla pyrittiin turvaamaan mahdollisimman rauhallinen yhteiselämä. Omaisuus saattoi olla siis samanaikaisesti positiivisen lain mukaan yksityistä ja luonnonoikeuden mukaan yhteistä: yksityistä siinä mielessä, että sen omistusoikeus ja hallinta kuuluivat yksilölle, yhteistä siinä mielessä, että ajallinen hyvä oli jaettava toisten kanssa hädän hetkellä.¹⁴

Myöhemmin 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa myös teologit kiinnittivät huomiota kanonistien formulointeihin eli oikeudellisiin muotoiluihin keskustellessaan oikeuksista, joita köyhällä oli äärimmäisessä hädässä. Ranskalaisen teologin Godefroid Fontaineslaisen (k. 1309) muotoilun mukaan hätätilassa jokaisella ihmisellä oli vähintään käyttämisen oikeus (*ius utendi*) yhteiseen hyvään, koska jokaisella yksilöllä oli luovuttamaton oikeus oman elämänsä säilyttämiseen.¹⁵ Fransiskaani-teologi William Ockham (1285–1347) kiinnitti aihepiiriin vielä tarkempaa huomiota. Hänen mukaansa ihmisellä oli luovuttamaton oikeus käyttää toisen omaisuutta elämää uhkaavassa tilanteessa, esimerkiksi nälänhädässä, ellei omistaja itse tarvinnut sitä samanaikaisesti ja vastaavanlaisesta välttämättömyydestä aiheutuneesta syystä. Hän myös lisäsi, ettei nälkäänsä varastava toimi lainvastaisesti niin kauan kuin hänen käyttönsä eli varastamansa leivän syöminen kohdistuu välttämättömään tarpeeseen eli on rajoittunut helpottamaan äärimmäistä hengenhätää.¹⁶ Ockhamin mukaan nälkää näkevä ei myöskään ollut velvollinen palauttamaan tai maksamaan korvausta syömästään leivästä tai juustosta sen jälkeen, kun tilanne oli muuttunut paremmaksi.¹⁷ Myös hänen mukaansa käyttämisen oikeus (*ius utendi*) oli luovuttamaton oikeus hengissä säilymiseksi.¹⁸ Hän siis muotoili jo melko yksityiskohtaisen käsityksen yksilöoikeuksista.¹⁹

Edellä mainitut näkemykset ovat ihmisoikeuksien aatehistorian kannalta merkittäviä, koska ne sisältävät ensimmäisiä käsitteellisiä ja teoreettisia muotoiluja jokaisella yksilöllä olevasta luovuttamattomasta oikeudesta elämään. On kuitenkin huomattava, että kyseinen oikeus oli rajattu poikkeustilaan, äärimmäiseen hätään. Ei siis voida puhua universaalista oikeudesta nykyisten ihmisoikeuksien tapaan. Ihmisoikeudet edellyttävät myös valtion turvaaman lainsäädännön, jollaista keskiaikainen yhteiskunta ei vielä taannut.

KÖYHÄINHOIDON UUDISTUSOHJELMIA

Varsinainen köyhäin- ja sosiaalireformien aikakausi alkoi Euroopassa 1500-luvun kynnyksellä. Uudistuksia tapahtui samanaikaisesti kaikkialla Euroopassa, niin katolisissa kuin protestanttisissa kaupungeissa.²⁰ Tällöin

syntyneitä köyhäinhoitoa koskevia säädöksiä ja lakeja luonnehditaan holhoaviksi ja kontrolloiviksi. Ne koskivat ennen kaikkea ”kelvottomia köyhiä”, irtolaisia ja työtä vieroksuvia, jotka kiertelivät kaupungista ja maasta toiseen kerjäämässä. Kiertolaisuus ja kerjääminen oli useimmille elintärkeä selviytymiskeino, jonka monien kaupunkien säädökset myös mahdollistivat.²¹ Kiertävien kerjäläisten ongelma oli kuitenkin niin laaja ja vakava varhaismodernissa Euroopassa, että se edellytti huomattavia uudistuksia.

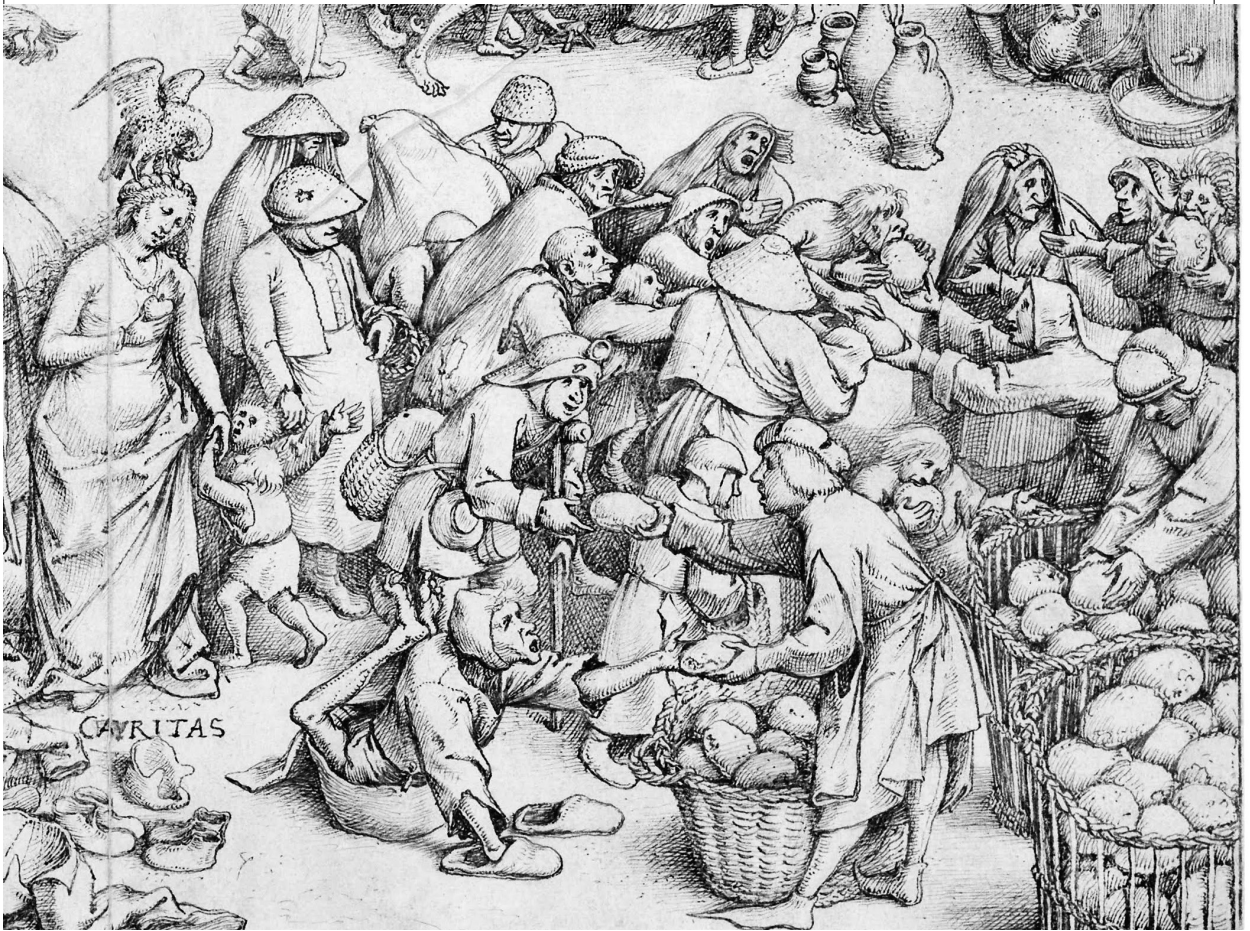
Tunnetuimmat varhaiset sosiaalireformit, kuten espanjalaisen renessanssihumanistin Juan Luis Vivesin (1493–1540) laatima Bruggen kaupungin uudistusohjelma *De subventione pauperum sive de humanis necessitatibus* (1526) tai tuntemattoman tekijän *Forma subventionis pauperum* (eli Ypresin kaupungin lait, 1531), eivät tarkastelleet köyhien asemaa oikeuksien näkökulmasta. Niissä näkyy kuitenkin jännite yksilön vapauden ja yhteiskunnallisen vastuun välillä.²² Yksi varhaisimmista nimenomaan yksilöllisiin oikeuksiin perustuvaa sosiaaliapua (modernin käsittein perusturvaa) kehittäneistä ajattelihoista oli espanjalainen dominikaaniteologi Domingo de Soto (1494–1560). Teoksessaan *In causa pauperum deliberatio* (1545) hän jatkoi jo myöhäiskeskiajalla alkanutta keskustelua köyhän oikeudesta apuun. Soton teos oli laaja ja kriittinen vastine Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijan Kaarle V:n (vallassa 1519–1556) säätämälle keisarilliselle köyhäinlailla (1540), joka otettiin laajalti käyttöön myös Espanjan kaupungeissa (Kaarle V toimi myös Espanjan kuninkaana 1516–1556). Dominikaanikonventtinsa priorina eli apulaisjohtajana Soto oli joutunut organisoimaan avustustoimintaa Salamancan kärsiessä vakavasta nälänhädästä vuoden 1540 aikana, ja tästä syystä hän oli tietoinen köyhäinhoidon huonosta tilasta Espanjassa.²³

Keisarillinen köyhäinlaki muun muassa sääti, että julkisen viranomaisen päätehtävä oli jakaa köyhät apua ansaitseviin eli kelvollisiin köyhiin, joiden tuli saada virallinen todistus (*chirographo*)²⁴ oikeudesta apuun julkisen tahon virkailijalta tai seurakunnan papilta, ja apua ansaitsemattomiin eli kelvottomiin köyhiin, jotka tuli pakottaa työnteokoon tai joita tuli rangaista, jos he kieltäytyivät siitä. Virallisen todistuksen saaminen edellytti tarkkaa tutkintaa sekä ripittäytymistä ja syntien tunnustamista kirkossa. Lisäksi laki kielsi kerjäämisen kaikilta muilta paitsi legitiimisti ansaitseviksi todetuilta köyhiltä, ja hekin saivat kerjätä vain syntymäpaikkakunnallaan tai vakavan kriisin, kuten nälänhädän tai ruton, aikana.²⁵

Soto otti kantaa erityisesti edellä mainittuihin lain kohtiin mutta oli skeptinen maallisen hallinnon kyvystä hoitaa sosiaalisia ongelmia. Hän asettuikin pitkälti tukemaan kirkon harjoittamaa köyhäinhoitoa.²⁶ Tästä syystä jotkut aikalaiset arvostelivat hänen näkemyksiään myös vanhoillisiksi. Perinteiseen tapaan Soto muun muassa korosti yksityisten ihmisten lahjoitusten varaan perustuvaa armeliaisuutta. Tätä hän perusteli sillä, että tällaisten auttamismuotojen etuna oli vastavuoroisuus: apua tarvitsevat saavat jokapäiväisen avun, lahjoittajat puolestaan ansioita tuonpuoleista elämäänsä varten.²⁷ Soto myös uskoi, että ihmiset olivat halukkaampia auttamaan yksityisen hyväntekeväisyyden keinoin.²⁸ Henkilökohtaista kohtaamista hän piti tärkeänä myös inhimillisyyden kannalta: auttaja ei ollut abstrakti instituutio vaan ihminen, joka henkilökohtaisesti kohtasi autettavan ja tunnisti tämän yksilölliset tarpeet. Lisäksi Soto viittasi jo edellä käsiteltyyn luonnonoikeudelliseen omaisuuden yhteyteen.²⁹

LEIVÄN KERJUUSTA MODERNIN PERUSTURVAN VARHAISLÄHTEILLE

Tämän luvun aiheen kannalta on kiinnostavaa, että Soto arvosteli yksilönoikeuksia rajoittavia toimenpiteitä, kuten kerjuukieltoa, ja korosti, että myös köyhillä tuli olla oikeuksia. Tällaisia olivat oikeus kerjätä (*ius mendicandi*), oikeus liikkua vapaasti (*ius peregrinandi*) sekä oikeus asettua asumaan (*ius hospitalitatis*). Tarkastelen tässä vain oikeutta päivittäisen leivän kerjäämiseen, jonka hän ymmärsi aikaisempaa laajemmin eräänlaisena toimeentulo-oikeutena tai toimeentulon minimiturvana. Kerjääminen oli joillekin välttämätön elinkeino, toisille jopa ”luonnollisen itsesäilytysoikeuden laajennus”, kuten Soto kirjoitti.³⁰ Tässä yhteydessä hän erotti *necessitas*-käsitteen kaksi tulkintatapaa: suppea tulkinta käsittää lyhytaikaisen äärimmäisen hätätilan ja laajempi tulkinta vakavan välttämättömän tarpeen. Jälkimmäinen koski ihmisiä, jotka elivät marginaalissa eli yhteiskunnan laitamilla.³¹ Esimerkkejä vakavasta ”välttämättömysoikeudellisesta” tilasta olivat Soton mukaan henkilöstä itsestään riippumaton työttömyys,³² feodaalisen holhouksen puute sekä köyhyydestä aiheutunut prostituutio. Äärimmäisen hätätilan tavoin myös tällaiset marginaalitapaukset oikeuttivat elämisen muiden avun varassa.³³ Tästä syystä tuli tulkita löyhemmin sitä, kuka oli apua ansaitseva eli kellovainen köyhä.³⁴ Esimerkiksi työnteon suhteen Soto oli kritisoimaansa keisarillista lakia joustavampi: työksi riitti ” – jos ihminen pystyy työskentelemään joinakin päivinä viikosta tai kuukaudesta, tai vain puolet

Pieter Bruegel vanhemman piirros kuvaa laupeuden töitä, joihin kuului myös nälkäisten ruokkiminen. Yksityiskohta piirrokselta vuodelta 1559. KUVA: MUSEUM BOIJMANS VAN BEUNINGEN / WIKIMEDIA COMMONS.

päivästä.” Lisäksi, jos henkilö oli halukas työntekoon mutta ei löytänyt töitä omalta kotipaikaltaan, hänellä tuli olla oikeus kerjätä toimeentulonsa joko kotikaupungissaan tai muualla. Tämä jo siitä syystä, että tuolloin henkilön kotipaikka oli epäonnistunut tehtävässään tarjota töitä, mitä Soto piti hyvään hallintoon kuuluvana asiana.³⁵ Soto ei myöskään hyväksynyt kotikutoisten ja ulkomaalaisten kiertolaisten jyrkkää erottelua, koska kiertelemiseen oli monia syitä, myös henkilöstä itsestään riippumattomia.³⁶

Soton mukaan kerjuukiellon tuli rajoittua vain työtä vieroksuviin työkykyisiin kiertolaisiin (*vagabondes*) ja silloinkin vasta tarkan tutkinnan jälkeen. Käsitteellä *vagabondes* hän viittasikin kodittomiin kiertolaisiin, jotka liikkuiivat paikasta toiseen ilman selkeää ja oikeutettua tarkoitusta (esim. kaupantekoa tai välttämätöntä hätää). Koska tällaiset kiertolaiset olivat itse valinneet joutilaan ja laiskan (*ociositas*) elämäntapansa, he

olivat verrattavissa ”tuottamattomaan maahan tai karjalaumaan ilman omistajaa”.³⁷ Soto viittasi myös rikollisuuteen heidän yhteydessään.³⁸ Toisaalta hän korosti, etteivät kiertelevä käytös ja hyveellisyyden puute olleet itsessään rangaistavia tekoja. Ainoastaan rikoksen tehneitä tuli rangaista, ja heitäkin vasta oikeudenkäynnin jälkeen. Soto siis yhtäältä jakoi oman aikansa koventuneet käsitykset kelvottomista kiertolaisista, toisaalta korosti jokaisen ihmisen yksilöllisen tilanteen huomioon ottamista, koska syitä köyhyydelle ja kiertolaisuudelle oli monia. Tästä syystä myös ansaitsemattomien köyhien kerjääminen oli Soton näkemyksen mukaan joissakin tilanteissa hyväksyttyä, jotta ketään ei tuomittaisi epäoikeudenmukaisesti köyhyydestä. Lisäksi äärimmäisessä hädässä kaikilla, myös kiertolaisilla, ulkomaalaisilla ja jopa vierasuskoisilla, oli oikeus kerjätä.³⁹

NÄLKÄÄNSÄ VARASTAMINEN MAALLISISSA OIKEUSLÄHTEISSÄ

Edellä olen tarkastellut oman elämän ylläpidon kannalta keskeisten, luovuttamattomien yksilönoikeuksien varhaishistoriaa (keskiajan ja varhaisen uuden ajan alussa) ja osoittanut, että vielä myöhäiskeskiajalla ne rajoittuivat vain äärimmäiseen hätätilaan. Tällöin ajateltiin, että hätätila on poikkeus laista ja äärimmäisen hätätilan aikana ihmisellä on sekä velvollisuus että luovuttamaton oikeus säilyä hengissä – josta syystä hän voi varastaa nälkäänsä. Mutta miten ajatus toteutui käytännössä?

Keskiajalla maallinen oikeus langetti varkaudesta vähintään sakkotuomion. Äärimmäisen hädän periaate kuitenkin tunnettiin myös maallisessa oikeudessa, ja se sisältyi monen maan lakiin (kuten vielä nykyäänkin). Periaatteen mukaan ihminen voi henkeä uhkaavassa hätätilassa toimia lainvastaisesti säilyttääkseen henkensä, esimerkiksi varastaa nälissään, eikä häntä tule toiminnastaan rangaista. Esimerkiksi Ruotsin ja Norjan keskiaikaisista maalaista löytyy viittauksia periaatteeseen. Ruotsalaisessa Södermanlandin maalaissa vuodelta 1327 todetaan varkauksien ja niitä koskevien rangaistusten osalta muun muassa seuraavaa: ”Jos joku kulkee naurismaan halki, hän saa ottaa rankaisematta (*saklöst*) viisi naurista. Jos hän ottaa enemmän ja jää kiinni itse teosta, tulee hänen maksaa sakkoa yksi äyri (*öre*).”⁴⁰ Sen sijaan herneiden ja papujen tai kaalin ja sipulin varastamisesta kiinni jäänyt tuomittiin yhdestä kolmen äyriin sakkoihin.⁴¹ Juuri nauriiden ottaminen nälkäänsä perustui ilmeisesti siihen, että kysymyksessä oli hyvin yleinen viljelyskasvi keskiajan Pohjolassa aina 1800-luvulle asti, jolloin peruna syrjäytti sen. Ravinteikkautensa lisäksi nauris kesti hyvin myös kylmiä talvia.⁴² Norjalaisessa Maunu Lainparantajan eli Haakoninpojan laissa (n. 1274) puolestaan viitataan edellistä

eksplisiittisemmin äärimmäiseen hätätilaan: ”Jos mies, joka ei saa töitä ja on vaarassa kuolla nälkään [ja varastaa], mutta pelastaa henkensä varastamansa ruoan ansiosta, häntä ei pidä tuomita rangaistukseen. Mutta jos työssä käyvä mies varastaa, hänet saa tuomita – –.”⁴³

Vaikka ”hätätilaperiaate” oli kirjattu joihinkin maallisiin oikeuslähteisiin ympäri läntistä Eurooppaa keskiajalta lähtien, sen soveltamisesta oikeudelliseen käytäntöön ei ole juurikaan tutkimusta keskiajan tai varhaisen uuden ajan osalta. Yhtäältä tämä johtuu oikeudellisesta käytännöstä: tuomioita ei ollut tapana perustella. Emme siis tiedä, onko periaatteeseen vedottu ja millä menestyksellä, kun on puolustettu esimerkiksi nälkäänsä varastaneen oikeuksia. Sen sijaan Suomen historian myöhemmiltä ajoilta tunnetaan useitakin mainintoja hätätilarikoksista sekä 1690-luvun suuren nälänhädän että 1860-luvun suurten nälkävuosien (1866–1868) ajoilta. Tutkimusten mukaan suurten kuolonvuosien 1695–1697 aikana äärimmäinen hätä saattoi johtaa varkauksiin, jotka kohdistuivat lähes yksinomaan hätäravintoon, esimerkiksi pettuleipään.⁴⁴ Hätäravinto auttoi pahimman yli, mutta kysymys oli useimmiten ihmisen ruoaksi kelpaamattomasta ”ravinnosta” myös valmistusprosessin jälkeen. Lisäksi ainoana ravintona pettuleipä aiheutti hengenvaarallisia suolistoireita.⁴⁵ Vielä suurten nälkävuosien aikana kerjuulle lähtö oli useimmille ainoa selviytymisvaihtoehto, jolloin myös keskiaikaiset ja varhaismodernit käsitykset tulivat uudelleen esille.⁴⁶

NÄLKÄ, RUOKA JA IHMISOIKEUKSIEN VARHAISHISTORIA

Edellä käsitellyn pohjalta voidaan väittää, että yksi varhaisten yksilöoikeuksien käsitteellinen perusta oli inhimillisten perustarpeiden, erityisesti välttämättömän ruoan ja hengissä säilymisen turvaaminen. Kun vielä keskiajalla kyseinen oikeus oli rajattu vain hätätilaan, uuden ajan alun keskusteluissa se esiintyi jo laajempänä *necessitas*-oikeutena, jolla viitattiin (nykyterminologian mukaisesti) minimoituneen turvallisuuden yhteiskunnan marginaalissa. Varhaisvaiheessaan modernit ihmisoikeudet, kuten oikeus elämään ja perusturvaan, kehittyivät siis kaikkein haavoittuvimmassa asemassa olevan väestöosan olojen parantamiseksi käytyjen keskustelujen pohjalta. Niiden ytimessä oli myös oikeus ruokaan. Kuten luvun alussa oleva esimerkki ukrainalaisesta siirtotyöläisestä osoittaa, nälkäänsä varastaminen ei ole mikään historiallinen jäänne vaan totisinta totta vielä nykypäivän Euroopassakin.

POHDITTAVAA

- Mitkä tarpeet ovat ihmiselämän kannalta välttämättömiä? Voiko niitä ajatella perus- ja ihmisoikeuksina?
- Nälkä ajaa ihmisiä nykyäänkin liikkeelle. Miten velvollisuus auttaa ja oikeus saada apua ilmenevät nyky-yhteiskunnassa? Millaisia globaaleja ulottuvuuksia aiheeseen löydät?
- Millä perusteella perusoikeuksia voidaan asettaa ensisijaisuusjärjestykseen? Mitkä perusoikeudet olisivat ensisijaisia ja miksi?
- Lue Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piispojen kannanotto maailman ruokaturvan puolesta (*Anna meille jokapäiväinen leipämme*: https://evl.fi/documents/1327140/36333501/Ruokaturva_EVL_kannanotto_fi_061010/1c172fa4-e533-594b-047d-1e8d8052384c). Millaisia ratkaisuja piispat esittävät nälkäkriisin ratkaisemiseksi? Vertaa ja arvioi niitä historian saatossa esitettyihin ratkaisuihin: mitä samankaltaisuuksia ja/tai eroja löydät?

AIHEESTA ENEMMÄN

- Bartoli, Marco (2018). Theft in case of need. Reflections on the ethical-economic lexicon of the Middle Ages. *Journal for Markets and Ethics* 6:1, 27–38.
- Blank, Andreas (2013). Domingo de Soto on justice to the poor. *Intellectual History Review* 25:2, 133–146.
- Mäkinen, Virpi & Anne Birgitta Pessi (2009). *Kerjääminen eilen ja tänään. Historiallisia, oikeudellisia ja sosiaalipoliittisia näkökulmia kerjäämiseen*. Tampere: Vastapaino.
- Mäkinen, Virpi, Jonathan Robinson & Pamela Slotte (2020). Rights and Justice towards the Margins. Teoksessa Virpi Mäkinen, Jonathan Robinson, Pamela Slotte & Heikki Haara (toim.): *Rights at the Margins. Historical, Legal and Philosophical Perspectives*. Leiden & Boston: Brill, 1–27.
- Pichler, Johannes W. (1983). *Necessitas. Ein Element des mittelalterlichen und neuzeitlichen Rechts*. Schriften zur Rechtsgeschichte 27. Berlin: Duncker & Humblot.
- Salamanca, Beatriz E. (2017). Domingo de Soto and the vagueness of vagrancy. The wickedness of itinerant lives. *Tropos* 4:1. <https://doi.org/10.14324/111.2057-2212.070>

**NÄLKÄ, RUOKA JA KÖYHÄN
OIKEUDET. KESKIAIKAISIA JA
VARHAISMODERNEJA KÄSITYKSIÄ**

1. Oikeuden päätöksestä ja sen pohdinnasta ks. Lossa 2016, 59–60. Päätöksestä uutisoitiin myös Suomessa, ks. Numminen 2016.
2. Lossa 2016, 65–66.
3. Prinsiipin roomalaisyhteiskunnallisuudesta ja historiallisesta taustasta ks. Pichler 1983. Prinsiipin merkityksestä keskiajan ja uuden ajan alun

- aatehistoriassa ks. Swanson 1997; Bartoli 2018; Mäkinen, Robinson & Slotte 2020, 1–27. Prinsiipin moraalifilosofisesta tarkastelusta ks. Harel & Sharon 2011.
4. Oikeus elämään on kirjattu YK:n ihmisoikeuksien julistukseen jo vuonna 1948, oikeus riittävään ravintoon puolestaan YK:n TSS-oikeuksien (taloudellisten, sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien) sopimukseen vuonna 1966.
 5. Helmholtz 2010, 134–139; Tierney 1959a; 1959b.
 6. Absoluuttisesta köyhyydestä keskiajan osalta on vain vähän tilastoja. Joka tapauksessa tiedämme mm. arkeologisten löytöjen myötä, että katovuodet ja pandemiat niittivät väestöä paikallisesti. Ks. Mollat 1986, 29; Pattison 2006, luku 3.
 7. Lucas 1930.
 8. *Decretum* on kanonisen oikeuden kokoelma. Viittaaan teokseen tutkimuksessa käytetyllä standardilyhenteellä D. *Decretum* kulkee munkki Gratianuksen nimissä, mutta tietomme Gratianuksen historiallisuudesta ovat hyvin puutteelliset. *Decretum* sisältää tekstejä eri aikakausilta, mm. kirkkoisiltä ja kirkolliskoukuksista, ja sen on osoitettu sisältävän kolme eri aikakaudelta peräisin olevaa osaa, joista vain varhaisin olisi Gratianuksen kokoama ja kaksi muuta hänen jälkeensä koottuja. Ks. Winroth 2000.
 9. D. 86 c. 21. Fraasi on peräisin Leo Suurelta. Omaisuuden jakamisen veloitteesta ja hätää kärsivien auttamisesta kirkkoisilla ks. Bartoli 2018, 29–32. Vrt. myös Toiviainen Rø tässä teoksessa.
 10. Bartoli 2018.
 11. Alanus, *Gloss ad Comp.* I 5.26.5. Viittaus Tierney 1997, 73. Kaikki suomen-nokset ovat kirjoittajan.
 12. Hostiensis, *Lectura in V libros Decretalium*, X.5.18.3. Viittaus Tierney 1997, 73.
 13. Tierney 1997, 69–77.
 14. Esimerkiksi kanonisti Huguccio kirjoittaa: ”in casu necessitatis omnia sunt communia, id est communicaanda.” *Summa*, ms Admont 7, fol. 2va. Viittaus Tierney 1997, 72.
 15. Godefroid Fontaineslainen, *Quodlibet* VIII, q. 11, 105. Ks. myös Mäkinen 2001, 124–139.
 16. William Ockhamin teksti liittyy pitkäaikaiseen fransiskaanista köyhyyttä koskevaan kiistaan, jossa hän puolustaa sääntökuntansa köyhyysoppia. Fransiskaanien mukaan heidän tuli elää ilman oikeudellisia sidoksia, mikä tarkoitti juridisesti sitä, ettei heillä ollut minkäänlaisia omistus-, hallintatai käyttöoikeuksia käyttämänsä irtaimen tai kiinteään esineistöön. Heillä oli ainoastaan lupa käyttää (*licentia utendi*) jonkun toisen omistuksessa olevaa esineistöä. Kiistasta ja sen merkityksestä omistus- ja yksilöoikeuksien kehityksessä ks. Mäkinen 2001.
 17. William Ockham, *Opus nonaginta dierum*, c. 65, 577–578.
 18. Brett 1997, 50–68.
 19. Kiinnostava on myös Pariisin yliopiston kanslerina toimineen teologin Jean Gersonin (1363–1429) esittämä käsitys oikeudesta ruumiin ravitsemiseen (*ius nutriendi*). Jean Gerson, *De vitali spiritali animae* c. 3, 156.
 20. Saxley 2003.
 21. Salamanca 2019, 17–18; Brett 2011, 26–27.
 22. Spicker 2010, xxii–xxiv.
 23. Decock 2017.
 24. *Chirographo* oli keskiajalla ja varhaismodernina aikana mikä tahansa kirjoitettu, oikeudellinen instrumentti. Keisarillisen köyhäinlain tekstiä referoidessaan Brett (2011, 15–16) kääntää käsitteen viralliseksi paperiksi (*official paper*), Decock (2017, 317) luvaksi (*a license*) ja Sacramento (2017) henkilödokumentiksi (*an identity document*).
 25. Strohm & Klein 2004, 306; Brett 2011, 25.
 26. Soto, *Deliberatio*, c. 3 (*De vagabundis*). Viittaukset kirkolliseen oikeuteen ks. Decock 2010, 311, 313.
 27. Soto, *Deliberatio*, c. 8 (*De obligatione qua Christiani ad eleemosynas tenentur*); c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*).
 28. Soto, *Deliberatio*, c. 11 (*De ratione ostiatim postulandi*).
 29. Ks. esim. D. 47 c. 8.

30. Soto, *Deliberatio*, c. 3 (*De vagabundis*). Soto kirjoittaa kerjäämisestä jopa taloudellisesti tuottoisana toimintana, jonka perustalta henkilö voisi harjoittaa esim. jonkinlaista kauppaa. Toisin sanoen hän pitää oikeutta kerjäämiseen eräänlaisena toimeentulo-oikeutena. Soto, *Deliberatio*, c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*).
31. Soto, *Deliberatio*, c. 4 (*De advenis mendicantibus*): ”[N]on solum extreme indigentes, sed extra illam patiuntur etiam homines necessitates: quibus sublevandis ius habent mendicandi.”
32. Soto, *Deliberatio*, c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*). Ks. myös Salamanca 2019, 157–160.
33. Brett 2011, 27.
34. Blank 2015, 140–141.
35. Soto, *Deliberatio*, c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*). Hän myös viittasi suureen työttömyyteen mutta myös päinvastaiseen eli työvoimapulaan joillakin alueilla. Ks. myös Decock 2017, 313. Mielenkiintoisia ovat myös viittaukset korkeaan inflaatioon Navarrassa. Tällöin kadulla kerjäävät saivat ”arvokkaampia kolikoita”, mikä kannusti heitä kerjäämään juuri Espanjassa. Ks. Salamanca 2017, 167–168.
36. Soto, *Deliberatio*, c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*), 38–39. Ks. myös Decock 2017, 313.
37. Soto, *Deliberatio*, c. 9 (*De mendicorum paupertate examinanda*), 38–39.
38. Soto, *Deliberatio* c. 3 (*De vagabundis*).
39. Salamanca 2017, 158. Ks. myös Blank 2015, 136.
40. *Södermannalagen* X, § 2, 115. ”Går någon genom ett rovland, tage han saklöst fem rovor. Tager han flera och blir tagen på bar gärning, böte han en öre.”
41. *Södermannalagen* X, § 1.
42. Kylli 2021.
43. *Landrecht des Königs Magnus Hakonarson*, ix, 2, 380–381. Kiitän prof. Mia Korpiolaa ja prof. Jørn Øyrehaugen Sundeaa, joita olen konsultoinut tässä asiassa. He ovat kartoittaneet *necessitas*-doktriinin esiintymistä pohjoismaisissa oikeuslähteissä Norjan tiedeakatemian rahoittamassa tutkimushankkeessa ”Social Governance Through Legislation”.
44. Pettu eli petäjäinen tarkoittaa männyn eli petäjän kuoren alla olevasta jälsi- ja nilakerroksesta valmistettua jauhoa. Sitä käytettiin yleensä kostutettuna tavallisesta ruisjauhoista tehtyyn juureen sekoitettuna; vain pahimassa pulassa syötiin pelkkää pettuleipää, ns. silkkoa. Lappalainen 2012, 105–108; Kylli 2021, 39–40.
45. Hätäravinnosta ks. Kylli 2021, 39–40; Lappalainen 2012, 103–118.
46. Aikalaislähteet kuvaavat yleistä asenneilmapiiriä kylmäksi ja kovaksi: ihmisiä saatettiin jättää kuolemaan nälkään. Ankarissa olosuhteissa myös omaisuusrikokset lisääntyivät. Ks. Pitkänen 1991, 209.